

राजर्षी शाहू महाराजांचे शेती व शेतकऱ्यांविषयीचे कार्य

डॉ. गायकवाड पी.बी., राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड,
मो.9503803530.

प्रास्ताविक-

राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळात शेती पावसावर अवलंबून होती. त्यामुळे दुष्काळाचे प्रमाण मोठे होते. म्हणूनच यातून शेतकऱ्यांना बाहेर काढावयाचे त्यांनी ठरविले त्यासाठी त्यांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यावर भर दिला. एखाद्या वर्षी सुकाळ असला तर पीक चांगले येत असे अशा वेळी व्यापारी आणि सावकार हे शेतकऱ्यांना लुबाडत असत. कारण व्यापारी लोक हे भरपूर पीक आले म्हणून आनंदी झालेल्या शेतकऱ्यांकडून ते कमी दरात पीक घेत असत. त्यातून शेवटी शेतकऱ्यांच्या जीवावर सावकार व अडत्या श्रीमंत होत असे आणि शेतकरी हा दरिद्री जीवन जगत असे. म्हणूनच राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यावर उपाययोजना करण्याचे प्रयत्न केले त्यातून त्यांना यश मिळाले. त्यांनी शेती क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणला. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्याची मदत झाली.

शेतीचे आधुनिकीकरण-

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. भारताचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. भारताचा जर विकास व्हायचा असेल तर प्रथमतः शेती सुधारली पाहिजे. जगातील इतर देशांच्या तुलनेत भारताचे सरासरी उत्पन्न फारच कमी आहे हे वाढविण्यासाठी पुष्कळ करता येण्यासारखे आहे. सुधारित व आधुनिक शेतीचा पुरस्कार सर्वांनी केला पाहिजे. यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले होते. शाहू महाराजांनी आर्यक्षत्रिय समाजाची परिषद भरली होती. या परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. त्यावेळी त्यांनी आपल्या भाषणात शेतीविषयक धोरण निश्चित केले होते ते पुढीलप्रमाणे होते.

- 1) वनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून त्यातून उत्पन्न मिळविणे.
- 2) कृषी शिक्षणाला उत्तेजन देऊन त्या अनुषंगाने कृषि विस्तार योजना आखणे.
- 3) सहकार, कृषि उत्पन्नावर आधारित उद्योग व्यापार, शेतकरी सहकारी पतपेठ्या यांचा विस्तार करणे.
- 4) विहिरी खणण्यासाठी व सुधारलेल्या औजारासाठी शेतकऱ्यांना बिनव्याजी आणि स्वस्त दाराने कर्ज पुरवठा करणे.
- 5) दुष्काळात कायम पाणीपुरवठा व्हावा, पिण्याचे पाणी व बागायती शेती वाढावी म्हणून लहानमोठ्या पाटबंधाऱ्यांच्या योजना तयार करून त्यांची कार्यवाही करणे.

वरील पंचसूत्री योजना शाहू महाराजांनी आखून घेतली होती. ब्रिटिशांनी व कोल्हापूर व्यतिरिक्त इतर संस्थानात कृषी सुधारणेसंबंधी कोणत्याच उपाययोजना केलेल्या नव्हत्या. राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात शेती सुधारणेला बहुजनांच्या प्रगतीची जोड दिली. हे त्यांच्या धोरणाचे वेगळेपण होते.¹

पावसाच्या अनियमितपणामुळे शेतीला बारमाही पाणीपुरवठा व्हावा म्हणून 3 डिसेंबर 1902 रोजी आर.व्ही.सबनीस यांच्या सहीने एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यात कोल्हापूर संस्थानातील सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणानुसार संस्थानातील सार्वजनिक बांधकाम खात्यामार्फत पाटबंधारे विभाग वेगळा करण्यात आला. शंकर सीताराम गुप्ते यांना 'इरिगेशन ऑफिसर' म्हणून नेमण्यात आले. संस्थानातील गाववार पाटबंधार्यांची पाहणी करून संस्थानातील गाववार तलाव खाजगी विहिरी याचा तक्ता करण्यास सांगितले व त्याची यादी पाटबंधारे विभागास पाठविण्यास सांगितले. याची पूर्तता करण्यास एक लिफ्टमन, एक मिस्त्री, एका कारकुनाची नियुक्ती केली. साहित्यासाठी 600 रु गॅरंट मंजूर केली. इरिगेशन ऑफिसरला मदत करण्यास प्रत्येक तालुक्यातील रेव्हेंयू ऑफिसरवर जबाबदारी टाकण्यात आली. छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत पहिल्या दहा वर्षात हा खर्च रुपये 27.6 हजार ते 75.1 हजारपर्यंत झाला. पुढील दशकात बरीच वाढ झाली. शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या विहीरवर खास लक्ष देण्यात आले.²

पाणीपुरवठ्याच्या लघु योजना-

सन 1896-97 व 1899-1900 या वर्षी दुष्काळ पडला होता. शिरोळ, रूकडी, जोतिबा, कळंबे, बालिंगे, निगवे, भेडसगाव, रायबाग व इतर ठिकाणी नवे तलाव बांधणे व जुने दुरुस्त करण्याची मोहिम हाती घेण्यात आली. त्यामुळे दुष्काळाच्या काळात तीन लाख लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला. चाळीस हजार रुपये खर्च करण्यात आले. 1906-07 साल रंकाळा, अतिग्रे, शिरोळ, काळेश्वर या तलावांचा पाणलोट विभाग वाढविण्यात आला होता. कायम पाणीपुरवठा व्हावा म्हणून महाराजांनी मोठ्या धरणाची योजना आखली.³

महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव-

राजर्षी शाहू महाराजांनी जून ते ऑगस्ट 1902 अखेर तीनचार महिने इंग्लंड व युरोपीय देशाचा दौरा केला. त्यावेळी त्यांनी अनेक ठिकाणी प्रचंड तलाव व कालव्यांचे जाळे पसरलेले पाहिले. युरोपीय लोकांच्या सुखी व समृद्ध जीवनाच्या मागचे रहस्य तांना उमगले. त्यातूनच त्यांना मार्ग सापडला तो मार्ग जर आपल्या राज्यात वापरला तर शेतकरी सुखी व समृद्ध जिवन जगेल असे त्यांना वाटू लागले. म्हणूनच राजर्षी शाहू महाराजांनी धरण बांधण्याचा निर्णय घेतला. त्यासाठी पडणारा प्रचंड आर्थिक खर्च घेण्याचाही निर्धार त्यांनी केला.

धरण बांधण्याच्या दृष्टीने कोल्हापूर राज्याची भौगोलिक स्थिती पाहणीच्या कार्यास त्यांनी जोराची चालना दिली. त्यासाठी सरकारमार्फत पाहणी पथक आले. त्यांनी पाहणी करून जो अहवाल दिला होता. त्यानुसार दरबाराची सांपत्तिक स्थिती मोठ्या कालव्याची योजना असमर्थ आहे. तेव्हा पुढे दरबाराने ही योजना हाती घ्यावी असे ठरले.⁴

राजर्षी शाहू महाराजांचा हा पहिला प्रयत्न तूर्त थांबविला व तोपर्यंत त्यांनी विहिरीच्या व मातीच्या बंधार्याची, धरणाची वाढती संख्या हे जनतेच्या गरजेचे आहे. तसेच ती गरज सारण्यासाठी जनता सदैव सिद्ध असल्याचे प्रतीकच होय. म्हणून महाराजांनी

'ओलीताखाली जमीन' आणण्याच्या कार्यक्रमास टप्पाटप्प्याने प्रारंभ केला. त्यासाठी त्यांनी जुन्या तलावात सुधारणा करून ते वाढविले. नंतर ठिकठिकाणी नवीन तलाव बांधले.

सन 1896 मध्ये कोल्हापूर राज्यासह संपूर्ण महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. या दुष्काळात जनतेला धान्यपुरवठा करताना राजर्षी शाहू महाराजांना खूप वाईट अनुभव आला होता. म्हणूनच महाराजांनी असे ठरविले की, अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण होण्यासाठी मोठी कालवेयोजना हाती घेणे याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. त्यासाठी त्यांनी कालवे योजना हाती घेतली. त्यासाठी त्यांनी कोल्हापूर राज्यातून वाहणाऱ्या नद्यांचा सर्व्हे करून त्यादृष्टीने कालवे योजना अमलात आणली.

भोगवती नदीवर 2600 फूट लांबीचे व 110 फूट उंचीचे धरण बांधण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी जागा निवडली. या धरणाखाली 20 हजार एकर जमीन ओलिताखाली आणता येईल असे नियोजन केले. तसेच खर्चही तीस लाखापर्यंत येणार होता. धरणाच्या जागेसाठी बुडालेल्या शेतीचे उत्पन्न फक्त 3000 रुपयेच होते. एवढ्याच रकमेस मुकावे लागणार होते. कालवे काढण्यास जागा योग्य होती. या सर्व स्थितीचे निरीक्षण करून राजर्षी शाहू महाराजांनी ही जागा धरणासाठी निवडली होती. या धरणात 8880 मिलियन घनफूट पाण्याची क्षमता साठवता येणार होते.⁵

धरणाची ही जागा कोल्हापूरपासून एकतीस मैलावर असून फेजिवडे गावच्या सीमेत आहे. या धरणाला दोन्ही बाजूंनी कालवे काढण्याचा संकल्प केला होता. त्यापैकी उजवा कालवा फेजिवडे धरणापासून तो थेट नरसोबाच्या वाडीनजीक भोगावती पंचगंगा कृष्णा नदीत विलीन होईपर्यंत सलग नदीकाठाने 120 मैल लांबीचा आणि डावा कालवा मात्र भोगावतीला तुळशी नदी मिळते तिथर्पात म्हणजेच चाळीस मैलांचा काढण्याचे ठरविण्यात आले. हे ठरविताना किती जमीन ओलिताखाली येईल याचा विचार केला गेला.

अशाप्रकारे धरण बांधण्यापूर्वी सन 1909 मध्ये या धरणामुळे किती जमीन ओलिताखाली येईल याचा आराखडा तयार केला होता. या धरणाच्या डाव्या व उजव्या कालव्यामुळे किती एकर जमीन बागायती होणार आहे. याचाही तपशील सविस्तरपणे दिला गेला. उजव्या कालव्याची लांबी जास्त असून त्याखालील क्षेत्रही जास्त प्रमाणात ओलीताखाली आणले जाणार होते.

दाजीपूरजवळील फेजिवडे येथे भोगावती नदीवर धरण बांधण्याचे काम सुरू झाले. धरणामुळे होणाऱ्या जलाशयाला नाव देण्यात आले 'महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव'. महाराजांच्या कन्येच्या आक्कासाहेब महाराज यांच्या विवाहाच्या सोहळ्यासाठी मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क आले होते. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांनी धरण योजना फेजिवडे येथे जाऊन पाहिली व समाधान व्यक्त केले होते.

धरणाचा प्रत्यक्ष बांधकामाचा मुहूर्त महाराणी लक्ष्मीबाई तथा आईसाहेब महाराज यांच्या हस्ते सन 1909 साली झाला. सन 1909-10 च्या दरबारच्या अहवालात म्हटले आहे की, श्री महाराणी लक्ष्मीबाई तलावा संबंधीच्या कामाला नोव्हेंबर 1909 मध्ये सुरुवात झाली. हे काम काही अंशी मक्ते देऊन व काही अंशी महाराजांचे बंधू बापूसाहेब महाराज

यांच्या खास देखरेखीखाली खात्यामार्फत होत आहे. ते तलावाच्या कामाचे डायरेक्टर म्हणून दरबाराला मदत करीत आहेत. असिस्टंट इंजिनियर मि.गुप्ते व सुपरव्हयायझर मि.अन्तर यांना डायरेक्टरच्या हाताखाली दिली आहे.⁶

या धरण प्रकल्पाने हरितक्रांती झाली, कोल्हापूर राज्याचा कायापालट झाला. शेतकरी वर्गाला सुखी व समृद्ध जीवनाचा मार्ग मिळाला. करवीर राज्यातील कष्टाळी व कल्पक शेतकऱ्यांनी जिकडे तिकडे उसाची लागवड केली. कोल्हापूर ही केवळ भारतातील नव्हे तर जगातील उत्तम गुळाची अक्वल दर्जाची बाजारपेठ ठरली. एवढेच नव्हे तर प्रगतिपर व पुरोगामी विचारांच्या राजाराम छपतींनी कोल्हापूर शुगर मिल्स सुरू करून महाराष्ट्रात साखर कारखान्याची नांदी केली.

स्पिर्नींग अँड वीव्हिंग मिलची स्थापना-

राजर्षी शाहू महाराजांना वाटत होते की, शेतमाल रास्त भावात घेण्याची सोय केल्याशिवाय शेतकऱ्यांच्यात मुळीच सुधारणा होणार नाही. शेतमालाला खात्रीची मागणी असल्याशिवाय भावाची हमी देता येणार नाही, खात्रीच्या मागणीसाठी शेतमालावर आधारित उद्योग सुरू करून उद्योगधंद्यांचे केंद्रीकरण झालेल्या नगरीत नव्हे तर त्या भागात, दुसरा प्रभावी पर्याय नाही. म्हणूनच शाहू महाराजांनी शेतीमालाला रास्त भावाचा दिलासा दिला तरच शेतकरी तरेल, या ठाम विचाराप्रत येऊन आणि शेतीमालावर आधारित अस एक उद्योग कोल्हापूरात काढावयाचा त्यांनी ठरविले. त्यादृष्टीने त्यांनी स्पिर्नींग अँड वीव्हिंग मिल हे त्या उद्योगाचे मूर्त स्वरूप होय.⁷

शेतकऱ्यांचीही परिस्थिती सुधारण्यासाठी व स्पिर्नींग अँड वीव्हिंग मिल कोल्हापूर येथे सुरू करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी सिमला येथे जाऊन व्हाईसरॉय यांना भेटले. त्यांच्याशी चर्चा करून परत आल्यानंतर त्यांनी दसऱ्याच्या मुहूर्तावर 17 सप्टेंबर 1906 रोजी 'स्पिर्नींग अँड वीव्हिंग मिलची कोनशिला कोल्हापूर येथे बसविली. अशाप्रकारे एका राजाने जनेतच्या हितासाठी शेतमालावर आधारित अशा एका उद्योगाची उभारणी केली. 'शाहू मिल' ही भारतातील सरकारी क्षेत्रातील पहिला उद्योग होय किंवा पहिली गिरणी होय. हा उद्योग व्यवस्थित चालावा यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी ही कापड गिरणी काही सरकारी मालकीची केली नाही. प्रारंभी तिची उभारणी सार्वजनिक क्षेत्रात केली. संयुक्त भांडवलावर ही गिरणी एक वर्षभर चालली. खंडेराव गायकवाड हे तिचे पहिले कार्यवाह होते आणि तेच गिरणीचे सरव्यवस्थापक होते. तरीही म्हणावी तशी व्यवस्थितपणे ती गिरणी चालली नाही. ती व्यवस्थित चालावी यासाठी ती गिरणी भागधारकांची केली. तरीही ती सुरळीत होईना म्हणून शेवटी ती दरबारामार्फत चालविली. त्यामुळे या गिरणीत पुरेशे भांडवल व उत्तम व्यवस्थापन करून चांगल्या प्रकारे चालण्यास मदत झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कापूस या गिरणीकडे घेण्याची सोय जाली. शेतकऱ्यांना मालाच्या खपाची शाश्वती मिळाली. दराबाबत दलाल व्यापाऱ्यांकडून होणारी फसवणूक टळली व दरबाराचीच शाहू मिल असल्याने दराबाबत दिलासा मिळाला.⁸

साराश-

अशाप्रकारे राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर राज्यात शेतकऱ्यांसाठी फार मोठे कार्य केले होते. शेतकऱ्याची फार मोठ्या संकटातून सुटका केली होती. त्यामुळेच शेतकरी हा सावकार व व्यापारी यांच्या कचाट्यातून सुटला होता. तसेच दुष्काळातून शेतकऱ्याची सुटका व्हावी, त्याला शेतीसाठी बारमाही पाणीपुरवठा व्हावा यादृष्टीने कालवे व धरण योजना अमलात आणून कोल्हापूर राज्यात हरितक्रांती घडवून आणण्याचे महान कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले होते. शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या मालाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी व व्यापाऱ्यांच्या तावडीतून मुक्त करण्यासाठी हा धाडशी निर्णय घेऊन तो यशस्वी केला. यातच या राजाचे मोठेपण दिसून येते. छत्रपती शाहू महाराजांनी ध्येयवादी दृष्टिकोनातून नियोजनपूर्वक केलेल्या बहुविध सर्वकष सुधारणामुळे कोल्हापूर संस्थानातील जनतेच्या जीवनावर दूरगामी स्वरूपाचे परिणाम झाले. विशेषतः शेती आणि कृषी औद्योगिक धोरणामुळे फक्त कोल्हापूर संस्थानावरच परिणाम झाला असे नाही तर त्याचा प्रभाव महाराष्ट्रावर झाला.

संदर्भ

1. डॉ.पवार शिरीष, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज विचार आणि कार्य, सहयाद्री प्रकाशन, पुणे, 26 जून 2012, पृ.104
2. किता, पृ.104
3. किता, पृ.105
4. पवार शिरीष, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज विचार आणि कार्य, सहयाद्री प्रकाशन, पुणे, 26 जून 2012, पृ.105
5. सूर्यवंशी कृ.गो., राजर्षी शाहू राजा व माणूस, ठोकळ प्रकाशन, पुणे, फेब्रुवारी 1984, पृ.640
6. कोल्हापूर दरबारचा अहवाल सन 1909-10, पृ. 4
7. सूर्यवंशी कृ.गो., राजर्षी शाहू राजा व माणूस, ठोकळ प्रकाशन, पुणे, फेब्रुवारी 1984, पृ.640
8. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई 2011, पृ.186